

*Др Зоран Мирковић, ванредни професор
Универзитет у Београду
Правни факултет*

КАЗНА ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ У СРБИЈИ 1804–1860. ГОДИНЕ

Сажетак: *Текст је посвећен казни лишења слободе у Србији у првој половини XIX века, тј. од почетка Првој српској устаника 1804. године до доношења Кривичног законика 1860. године. До 1804. године није постојала казна лишења слободе у нововековном смислу речи. У времену од 1804. до 1813. године постојао је „хајс“, а устаничке власти су традиле и праве тамнице ради кажњавања.*

Од почетка 20-тих година XIX века, када су настали први српски судови, поред хајса, појављује се и робија, у њешком њожењу. Међутим, квалитативне разлике између хајса и робије није било. Устројство окружних суда, од 26. јануара 1840. године, предвидело је више облика казне лишења слободе, али у пракси се изрицање казне лишења слободе сводило на вечну робију или временску робију.

Од почетка 40-тих година XIX казна лишења слободе све се учешталије примењивала и ширило се по њене примене. За најтежа кривична дела, умесно задржане смртне казне и казне трачања кроз шибе, често је изрицана казна лишења слободе, било од суда било од највише власти у постојећу помиловања.

Казна лишења слободе извршавала се или код полицајских власти (казне краће трајања) или у казним заводима, кад су основани (казна лишења слободе у дужем трајању). Крајем тридесетих година отворио се проблем издржавања казне лишења слободе женских особа и проблем умоболних лица починилаца кривичних дела.

Рано се појављују и многе пројекције о извршењу казни лишења слободе, који су требало да реше бројна практична и начелна питања у вези извршења ове казне. Коначно, 20. децембра 1851. године је издао Устројство оледне економије и казненог завода у Тоичидеру, које је пројектовало постојећу према осуђеницима, њиховом раду, казнама, ошхођењу сиража-

ра ишд. Уочава се нови казнени циљ - ипринудно образовање и иоиправљање кроз рад.

На крају овог ипериода, 1858. године иојавио се ипрви итеоријски рад о казним заводима и Пројекат и закона о извршењу казни лишења слободе. Овај ипројекат и био је израђен на широкој основи, са иправилима за извршење сваке казне лишења слободе, али није усвојен због недостига ика средстава.

Кључне речи: *Казна лишења слободе. - Србија у ипрвој иполовини XIX века. - Закон о замени ителесних казни. - Осуђене жене. - Душевно оболели осуђеници.*

1. Казна лишења слободе у Србији нема ону дугу традицију која, у модерном смислу речи, полази од енглеских, холандских и немачких казних завода који се развијају почев од почетка XV до XIX века.¹ У средњовековној Србији је постојала казна тамнице, али ту се пре свега радило о некој врсти притвора пре суђења, и евентуално држање осуђеника после изрицања казне, а пре њеног извршења. Није се, дакле, радило о казни лишења слободе у нововековном смислу речи. Ово стање се наставило и под османском влашћу,² где има помена затварања, као на пример у калемегданску тврђаву у Београду, али и то пре има карактер привременог притварања, него самосталне казне.

2. У времену од 1804. до 1813. године постојао је „хапс“. Тзв. *Карађорђево законик* у члану 19. запретио је нехатном убици хапсом од шест месеци

¹ Видети, између осталог, следећу литературу: W. Starke, *Das belgische Gefängniswesen-Ein Beitrag zu den Vorarbeiten für die Gefängnisreform in Preussen*, Berlin 1877, 1-31, 262-267; Robert von Hippel, „Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe“, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, Band 18, 1898, 419-494, 608-666; Franz Doleisch v. Dolsperg, *Die Entstehung der Freiheitsstrafe-unter besonderer Berücksichtigung des Auftretens moderner Freiheitsstrafe in England*, Breslau 1928 (Frankfurt am Main/Tokyo, Reprint 1977), 89-137; Günter Seggelke, *Die Entstehung der Freiheitsstrafe*, Breslau 1928 (Frankfurt am Main/Tokyo 1977, Reprint 1977), 1-153; Jacques-Guy Petit, Nicole Castan, Claude Faugeron, Michel Pierre, André Zysberg, *Histoire des galères, bagnes et prisons XIIIe-XXe siècles (Introduction à l'histoire pénale de la France*, Préface de Michelle Perrot, Toulouse 1991, 19-78, 109-168; Gustav Radbruch, *Strafvollzug*, bearbeitet von Heinz Müller.Dietz, Gesamtausgabe, herausgegeben von Arthur Kaufmann, Band 10, Heidelberg 1994, 97-109; Мишел Фуко, *Надзирајте и кажњавајте-на-сјанак зајвора*, превела са француског А. А. Јовановић, Сремски Карловци-Нови Сад 1997, 116-123; John Howard, *The state of the prisons in England and Wales, with preliminary observations, and an account of some foreign prisons*, With an Introduction by W. J. Forsythe, London 2000, 78-476; Jacques-Guy Petit, Claude Faugeron, Michel Pierre, André Zysberg, *Histoire prisons en France (1789-2000)*, Préface de Michelle Perrot, Toulouse 2002, 23-96.

² Uriel Heyd, *Studies in old Ottoman criminal law*, edited by V. L. Ménage, Oxford, 1973, 301-303.

(уз обавезу да плати породици накнаду).³ „Хапс“ је био предвиђен и у *уредбама* за ваљевски (од 1. јануара 1809. године) и шабачки (од 12. јануара 1811. године) магистрат, и издржавао се у скромним просторијама суда.⁴

Устаничке власти су градиле и „праве“ тамнице ради кажњавања. Обрстлајтнант Митесер извештава канцелара грофа Стадиона, 13. јануара 1808. године, и, између осталог, говори о броју до 30 затвореника у београдској тврђави, „међу којима су неки на 10 и 12 година осуђени. Један знак да они умишљају да ће њихова власт дуго трајати“.⁵ У београдској тврђави била је и тамница, у коју су затварани осуђеници на робију, „носили (су) окове на ногама и морали су радити у тополивници“. Тамо су робијали и неки од познатих устаничких вођа.⁶

Утамничење криваца био је услов за остварење принудног рада, који се у датим условима могао веома корисно употребити. Још је *Пројекат о оснивању Ујравној совјетја* из средине 1805. године предвиђао израду барутана у којима би радили „ухапшеници и беспослени људи“.⁷ Вођа устанка Карађорђе у писму, од 1. новембра 1808. године, руском конзулу у Србији Родофиникину, као изговор што не може доћи у Београд на разговор наводи заузетост због градње тамнице у Тополи, „јер ни дана не можемо без тамнице овде“.⁸

У пракси Шабачког магистрата за непуне четири године (од 1. априла 1808. године до фебруара 1812. године) донет је веома мали број пресуда на дужу казну лишења слободе. Овим пресудама: једно лице је осуђено на 8 и по месеци, по једно на 4 и 3 месеца и једанаест лица на 2 месеца, шест лица је осуђено на лишење слободе од 1 до 2 месеца, и три лица од 15 до 30 дана. Сви су примили и батине, и то у распону од 50 до 200 батина.

³ Видети: Зоран С. Мирковић, *Карађорђев законик (кривично, њородично и државно њраво устаничке Србије)*, Београд 2008, 70-73.

⁴ Тома Живановић, *Законски извори кривичној њрава Србије и исторјијски развој његов и њеној кривичној њравосуђа од 1804. до 1865.* (Посебна издања САНУ, књига CDVIII, Одељење друштвених наука, књига 59, Извори српског права I), Београд 1967, 14 (док. бр. 7.); Владимир Стојанчевић, „„Урежденије“ суда за Шабац и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године“ у књизи *Србија у време Првој устјанка 1804-1813*, Лесковац 1980, 155.

⁵ Алекса Ивић, *Сјиси бечких архива о Првом срјском устјанку, књига V - јодина 1808.* Суботица 1939, 71 (док. бр. 46).

⁶ Миленко Вукићевић, *Из војних устјанова Карађорђева времена* (сепарат из Годишњице Николе Чупића, књ. XXXI), Београд 1912, 206-207.

Руски генерал Зас интервенише код Карађорђа за Стефана Живковића, који се „држи под стражом“, да се пусти из затвора ако није његова кривица „тако важна“. Он је био окован у тврђави јер је држао страну војводама Миленку и Петру (Велибор Б. Савић, *Карађорђе, Документи II (1810-1812)*, Горњи Милановац 1988, 946-947 (док. бр. 648 од 10. априла 1811.) (видети напомену приређивача на крају документа)).

⁷ М. Вукићевић, *Из војних устјанова Карађорђева времена*, 189.

⁸ В. Б. Савић, *Карађорђе, Документи I (1804-1809)*, 432 (док. бр. 252).

Из наведеног се може закључити да је казна батина била основна казна у пракси Шабачког магистрата. Пошто је казна батина извршавана у оброцима, због оправданог уверења да би осуђени на велики број удараца, које би примио одједном, умро, осуђеник је за време док не издржи све оброке казне био у хапсу, да не би побегао. Само у два случаја је казна лишења слободе изречена самостално, без батина: осуда на 8 и по месеци за нехотично убиство и 5 недеља за крађу.⁹ У неколико примера се сусреће осуда у трајању од 24 сата до 7 дана хапса и 25 батина, где је, заправо, више реч о притвору, него о казни лишења слободе.¹⁰

Из овога се може закључити, да је казна лишења слободе, у пракси овог магистрата, пре свега требало да омогући извршење казне батина. Њена улога као казне, готово, да се исцрпљивала у томе.

3. Од почетка 20-тих година XIX века, када су настали први српски судови, поред хапса, појављује се и робија, у тешком гвожђу. Међутим, квалитативне разлике између хапса и робије није било. И злочинци и преступници су издржавали ову казну у истој згради. Судови нису разликовали облике казне лишења слободе. И за најмање преступе често је досуђивана робија, па и у трајању од месец дана. У овом периоду, од почетка 20-тих до краја 30-тих година, иако казна лишења слободе у форми робије постаје основна казна, казна батина најчешће служи као њено поштрење. Као да је владало мишљење да је злочинцима само лишење слободе недовољна казна или, чак, уопште није казна, него се обавезно поштравала периодичним батинањем (на почетку и на крају, а неретко и у средини издржавања казне).

Тако је у овом времену казна лишења слободе изрицана у комбинацији са казном батина (или понекад казном шибе на крају робије). Бројне су овакве пресуде, нарочито из краја 30-тих година.¹¹

⁹ *Пројокол и рејсџар Шабачкој мајсџрајџа од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Извори за српску историју, књига 8, Историја XIX и XX века, књига 4, Београд 2010, 52 (бр. 295), 63 (бр. 372), 68 (бр. 401), 99 (бр. 583), 103 (бр. 611), 110 (бр. 657), 113 (бр. 670), 117 (бр. 695, 696), 119 (бр. 705), 120 (708), 121 (бр. 715), 123 (бр. 731), 130 (бр. 775), 137 (бр. 818), 138 (бр. 828), 139 (бр. 831), 140 (бр. 837), 141 (бр. 844),

¹⁰ *Пројокол и рејсџар Шабачкој мајсџрајџа од 1808. до 1812. године*, 34 (бр. 126), 71 (бр. 419), 131 (бр. 783), 138 (бр. 823), 147 (бр. 878).

¹¹ Архив Србије, Државни Савет, Деловодни протокол, 1835, бр. 18, 139, 536, 592, 671, 886, 1084 (у даљем тексту: АС, ДС); Обрад Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865. године*, Београд 1973, 283–291 (док. бр. 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321 и 322 од 14. децембра 1837, 2. марта, 21. маја, 27. маја, 7. јуна, 8. јула, 13. јула и 14. јула 1838.); АС, ДС, 1838, 471 (ролна 54, листови 1–6), 472 (ролна 54, листови 7–12), 473 (ролна 54, листови 13–18), 524 (ролна 54, листови 19–24), 525 (ролна 54, листови 25–31), 570 (ролна 55, листови

4. *Усїпројсїтво окружних судова*, од 26. јануара 1840. године, је у члану 22. предвидело као казне лишења слободе: вечну робију, вечно заточење, временско заточење, временску робију са тежим или лакшим гвожђем или без гвожђа и затвор домаћи и јавни.¹² Први пут у закону је повучена разлика међу разним облицима казни лишења слободе. Са друге стране, постојали су бројни недостаци: није опредељен минимум и максимум појединих врста казни лишења слободе, није било одређено у чему се која од њих састоји, односно у чему се разликују једна од друге, није било уређењих завода за издржавање казне, није био означен циљ кажњавања. Препуштено је судовима да произвољно одлучују о казнама за разна кривична дела. Међутим, у пракси се изрицање казне лишења слободе сводило, како то пресуде показују, на вечну робију или временску робију (са тешким или лаким гвожђем).

Од почетка 40-тих година XIX века, на основу судских пресуда за најтежа дела које долазе код највише власти на помиловање, може се пратити све учесталија примена казне лишења слободе. Казну лишења слободе изрицала је било виша судска инстанца, било највиша власт у поступку помиловања, уместо смртне казне.

Тако је преиначена смртна казна и на временску казну лишења слободе осуђено је: у 1841. години 13 лица¹³, у 1842. години једно лице¹⁴, у 1843. години шест лица¹⁵, у 1844. години бројни су примери због две побуне¹⁶, у 1845. години 7 лица¹⁷, у 1846. години 8 лица¹⁸, у 1847. години 6 лица¹⁹.

4-24), 581 (ролна 55, листови 25-59), 672 (ролна 57, листови 27-35), 920 (ролна 60, листови 1-10), 999 (ролна 60, листови 35-46).

¹² *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажесїтву Србском од времена обнародованої Усїава земаљскої (13. Фебр. 1839. до Аїр. Мес. 1840.)*, I, Београд 1840, 186.

¹³ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Унутрашње одељење, 1841, Ф. I, 23, 64, 101, 102, Ф. II, 75, 132, 133, Ф. IV, 50, 54, 70 (у даљем тексту: АС, МИД, В). Двојица су осуђена на вечиту робију, пет је осуђено на 12 година робије, један на 10 година, један на 8 година и четири на 6 година робије (три осуђеника су имали да приме и 50 штапова). Девет их је било осуђено због кривичног дела убиства, четворица за дело побуне.

¹⁴ АС, МИД, В, 1842, Ф. I, 111 (на 12 година робије за кривично дело убиства).

¹⁵ АС, МИД, В, 1843, Ф. I, 85, Ф. II, 209, Ф. III, 122, 313, 315, Ф. IV, 73. Један је осуђен на доживотну робију, четири на 12 година робије, и један на 6 година робије и 100 штапова. Пет је осуђено за кривично дело убиства и један за разбојништво.

¹⁶ Документ под сигнатуром АС, МИД, В, 1844, Ф. V, 66, у коме су судски списи о осуђеним у ове две побуне даје неке податке који су противречни, па је немогуће установити тачан број оних којима је смртна казна замењена казном лишења слободе. Углавном, ради се о десетинама људи, већином помилованих на доживотну робију. У овој години је и двојици убица смртна казна замењена робијом од 6 година и два пута по 100 штапова (АС, МИД, В, 1844, Ф. I, 294).

Анализа примене тачки 1. и 2. *Казнијелној закона за ђоаре и крађе*, од 26. маја 1847. године, показује како судови у инстанционом поступку и највиша власт у поступку помиловања за кривична дела поаре и крађе, прописане смртну казну и казну трчања кроз шибе ублажавају казном лишења слободе:

- у 1848. години за шест лица²⁰;
- у 1849. години за седам лица²¹;
- у 1850. години за 23 лица²²;
- у 1851. години за 17 лица²³;
- у 1852. години за 46 лица²⁴.

Анализа показује да се поље примене казне лишења слободе ширило из године у годину. *Казнијелним законом за ђоаре и крађе* прописане казне (*poenae legalis*) биле су смртна казна и казна трчање кроз шибе, као редовна казна (*poena ordinaria*). Судови су, уместо законске казне, изрицали блажу казну, када су постојале олакшавајуће околности. Сматрајући да би законска казна била престога, они изричу блажу, арбитрарну - казну ли-

¹⁷ Пет лица је осуђено на доживотну робију за кривично дело убиства, а двојица хајдука на 5 и 3 године робије и батине (АС, МИД, В, 1845, Ф. I, 224, Ф. III, 39, 125, 233, Ф. IV, 73, Ф. V, 116).

¹⁸ Једно лице је осуђен на доживотну робију, четири на 12, по једно на 10, 8 и 4 године робије (АС, МИД, В, 1846, Ф. I, 29, 32, 68, 156, 220, Ф. III, 242, Ф. IV, 115, Ф. V, 50). Седам лица је осуђено за убиство, једно за поару.

¹⁹ Четири лица на доживотну робију и два на 12 година робије, за кривична дела убиства, провалне крађе и разбојништва (АС, МИД, В, 1847, Ф. I, 386, Ф. II, 17, 275, Ф. III, 268).

²⁰ За пет лица је смртна казна и једном казна шибе преиначена у казну лишења слободе (за троје доживотног робијом, и по једно са 12, 6 и 3 године робије) (АС, МИД, В, 1848, Ф. I, 29, Ф. II, 129, Ф. III, 35, 176, Ф. IV, 274).

²¹ За 6 лица је смртна казна, а за једно казна шиба преиначене у казну лишења слободе (за 4 лица доживотног робијом, за једно са 12 и два са 6 година робије) (АС, МИД, В, 1849, Ф. I, 235, Ф. II, 27, 141, 175, 226, Ф. III, 45).

²² Свима је смртна казна преиначена у казну лишења слободе (за 19 лица доживотна робија, за по два лица 12 и 10 година робије) (АС, МИД, В, 1850, Ф. I, 82, 83, 84, 213, 215, Ф. II, 130, 131, 134, 191, 192, 282, Ф. III, 4, 5, 109, 110, 129, 145, 147, Ф. VI, 29, 62).

Одређен број судских списа који су били ове године у поступку помиловања није сачуван.

²³ За 16 лица је смртна казна и једном казна шибе преиначена у казну лишења слободе (за 11 лица доживотна робија, за 4 лица 12 година, за по једно лице 10 година и 100 дана робије) (Архив Србије, Министарство иностраних дела, Судбено одељење, 1851, Ф. I, 8, 40, 43, 44, 211, 274, Ф. II, 31, 125, 220, 238, Ф. III, 39, 58, 59, 126) (у даљем тексту: АС, МИД, С).

²⁴ За 37 лица је смртна казна, за девет казна шибе преиначена у казну лишења слободе (за 20 лица доживотног робијом, два пута по 9 лица на 12 и 10 година робије, 3 лица на 8, по два лица на 6 и 3 и једно на годину робије) (АС, МИД, С, 1852, Ф. I, 2, 30, 44, 63, 74, 93, 106, 108, 110, 111, 150, Ф. II, 19, 224, Ф. III, 150, 168, 195, 200, 234, 276, 281, Ф. IV, 8, 111, 129, 133, 135, 141, 143, 147, 150, 152, 153, 230, 242, 259).

шења слободе, као ванредну казну (*poena extraordinaria*). Упркос законском пропису са апсолутно одређеном казном, они поступају као да је одређивање казне препуштено „*prudenti iudicis arbitrio*“ односно „савести и здравом разуму“, како је стајало у упутама судијама док још нису постојали никакви кривичноправни прописи. Оваква судска пракса је давала простора казни лишења слободе и значајно је утицала на ублажавање сурових казни за поаре и крађе.

Законски оквир за изрицање казне лишења слободе дао је *Закон о замени телесних казни* од 31. јануара 1853. године.²⁵ (Примену овога *Закона*, који је казни лишења слободе широм отворио врата за примену, омогућила је изградња казног завода у Топчидеру, у Београду, о чему ће бити речи у даљем тексту). *Полицијска уредба* из 1850. године, у тачкама 1. и 3. става 1. члана 49, омогућила је, за полицијске преступе, изрицање казне лишења слободе, уместо новчане (због слабог имовног стања) и телесне (због слабог телесног стања) казне.²⁶

После доношења *Закона о замени телесних казни* од 31. јануара 1853. године, казна лишења слободе је на двојак начин изрицана уместо казне трчања кроз шибе. Уместо казне шибе, у случају ако окривљени није способан да издржи ову телесну казну, суд би изрицао казну лишења слободе у временском трајању од три, пет, и осам година. Поред тога, највиша власт је, може се рећи, скоро редовно у поступку помиловања изрицала казну лишења слободе, уместо казне шибе (уз ретке изузетке када се радило о „непоправљивим“ повратницима). Оваква пракса суда и највише власти је, несумњиво, допринела да казна лишења слободе изађе на велику сцену, као и да постепено дође до општег ублажавања казног система.

Поред овога, смртну казну судови више инстанце и највиша власт у поступку помиловања преиначавају у казну лишења слободе. У посматраном периоду, од 1853. закључно са 1859. годином, овај процес показује следеће:

- у 1853. години смртна казна је преиначена у казну лишења слободе за 35 лица²⁷;
- у 1854. години за 55 лица²⁸;

²⁵ *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Княжесџиву Србији (Од њочейка до конца 1853. године)*, VII, Београд 1854, 28-33.

²⁶ *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжесџиву Србији (Одъ њочейка 1849. до конца 1850. године)*, V, Београд 1853, 205-206.

²⁷ АС, МИД, С, 1853, Ф. I, 86, 106, 140, 155, 156, Ф. II, 36, 120, 128, 140, 179, 197, 207, 217, 218, 244, Ф. III, 96, 98, 130, 161, 172, 192, 199, Ф. IV, 16, 34, 56, 454. Смртна казна је за 19 лица преиначена у доживотну робију, за једно лице у робију од 20 година, за 13 лица у робију од 12 година и за два лица у 10-годишњу робију.

²⁸ АС, МИД, С, 1854, Ф. I, 37, 42, 43, 58, 87, 110, 127, 160, Ф. II, 96, 111, 140, 142, 171, 273, 323, 340, Ф. III, 58, 61, 136, 170, 172, 208, 209, 235, Ф. IV, 17, 25, 43, 72, 74, 126, 168,

- у 1855. години за 63 лица²⁹;
- у 1856. години за 48 лица³⁰;
- у 1857. години за 61 лице³¹;
- у 1858. години за 64 лица³²
- у 1859. години за 68 лица³³

Члан 16. *Закона о замени шлесних казни* прописао је да ће се казна лишења слободе у трајању дужем од три године издржавати у тешком гвожђу, до три године у лакој гвожђу и лишење слободе у трајању до 6 месеци издржаваће се без гвожђа.³⁴

5. Казна лишења слободе извршавала се или код полицијских власти или у казним заводима, кад су основани. Код полицијских власти су издржаване казне краћег трајања, које је изрицао суд или које је изрицала сама полицијска власт. У казним заводима је издржавана казна лишења слободе у дужем трајању.

176. Смртна казна је за 30 лица преиначена у доживотну робију, за 12 лица у робију од 12 година, за два лица у 10-годишњу и једно у 6-годишњу робију.

²⁹ АС, МИД, С, 1855, Ф. I, 9, 94, 134, 136, 141, 144, 147, 148, 152, 199, 238, 240, 241, 242, 255, 288, 291, 292, 300, 341, Ф. II, 61, 62, 65, 128, 151, 179, 181, 288, 302, 352, Ф. III, 77, 78, 309, 404, Ф. IV, 102, 108, 143, 186, 274, 321, 335, 339, 341, 355, 365. Смртна казна је за 37 лица преиначена у доживотну робију, за 11 лица у робију од 12 година, за 5 лица у робију од 10 година, за 6 лица у робију од 6 година, за једно лице у робију од 5 година, за два лица у робију од 6 месеци (један је примио и 50 штапова) и за једну жену у робију од 3 месеца и 40 камџија.

³⁰ АС, МИД, В, 1856, Ф. I, 79, 80, 129, 175, 214, 427, Ф. II, 138, 153, 155, 156, 172, 214, 224, 225, 241, 248, 249, 277, 325, 328, 344, Ф. III, 167, 193, 194, 204, 223, 232, 329, 385, Ф. IV, 25, 44, 46, 47, 106, 111, 128, 147, 158. Смртна казна је за 24 лица преиначена у доживотну робију, за 19 лица у робију од 12 година, за по једно лице у робију од 10 и 6 година и за 3 лица у робију од 4 године.

³¹ АС, МИД, В, 1857, Ф. I, 45, 46, 47, 82, 111, 270, 364, 365, 384, 391, Ф. II, 16, 67, 175, 176, 198, 216, 254, 329, 340, Ф. III, 151, 157, 172, 174, 190, 213, 215, 217, 234, 238, 241, 246, 415, Ф. IV, 46, 103, 144, 195, 233, 243, 244, 250, 261. Смртна казна је за 31 лице преиначена у доживотну робију, за једно лице у робију од 20 година, за 21 лице у робију од 12 година и за 8 лица у робију од 10 година.

³² АС, МИД, В, 1858, Ф. I, 40, 115, 120, 169, 170, 177, 188, 189, 262, 265, 269, Ф. II, 16, 19, 95, 154, 161, 171, 200, 225, 226, 227, 266, 269, 290, 306, Ф. III, 4, 6, 37, 283, 284, 299, 325, 349, 353, Ф. IV, 3, 23, 45, 131, 132, 150, 151, 186, 226, 256, 325, 336, 340, 349, 360. Смртна казна је за 18 лице преиначена у доживотну робију, за 4 лица у робију од 20 година, за једно лице у робију од 15 година, за 38 лица у робију од 12 година, за два лица у робију од 10 и једно лице у робију од 8 година.

³³ АС, МИД, В, 1859, Ф. I, 453, 457, Ф. II, 271, 378, 417, Ф. III, 398, Ф. IV, 77, 105, 178, Ф. V, 8, 61, 62, 231, Ф. VI, 134, 136, 138, 385, 386, Ф. VII, 48, 104, 233, 338, 339, 340, 401, 402, Ф. VIII, 68, 77, 138, 378, 435, Ф. IX, 13, 125, 137, 181, 197, 198, 220, Ф. X, 154, 175, 176, 177, Ф. XI, 9. Смртна казна је преиначена у робију у трајању од: 20 година за 2 лица, 15 година за 17 лица, 12 година за 12 лица, 10 година за 20 лица, 8 година за 3 лица, 6 година за 3 лица, 5 година за 6 лица, 4 године за 1 лице, 3 године за 3 лица и годину дана за једно лице.

³⁴ *Сборник закона и уредба и уредбени, VII, 32.*

Прописи о извршењу казни лишења слободe и о поступању са лицима која су у притвору код полицијских власти или код суда и очекују правоснажност пресуде појављују се сразмерно рано. То су бројни прописи и они су требали да реше практична питања, која су се тичала трошкова извршења, али и пенолошких и криминалнополитичких мера у току извршења казне лишења слободe.

Едикт за чланове *мајисџираи* од 1. јануара 1828. године је прописао да трошкове издржавања казне лишења слободe сnose сами осуђеници и њихове породице. Међутим, убрзо се увидело да то није примењиво на све осуђенике. Због тога је 31. јануара 1831. године донето *Решење* да судови сакупљају милостињу за сиромашне „ухапшенике, који се не могу о свом торшку издржавати“. Пропис од 8. јула 1833. године поставио је реалнији захтев: „Да се о свом трошку издржавају ухапшеници, који су имућни.“³⁵ Ако осуђени на казну лишења слободe није имао средства за храну, њему је храну давао суд или полиција (ако је осуђен за полицијски преступ), али та храна се састојала само од хлеба. То би се навело у пресуди формулом: „да хлеб поједени падне на терет државне касе“ или „поједени хлеб да му се опрости“. Но, убрзо је донета *Уредба* од 14. јула 1834. године, према којој су осуђеници на дугогодишњу робију требали да се посвете „корисном раду“, било упослени од државног органа, било од приватног лица „ради њиховог сопственог добра и ради помоћи државној каси“ (ова *Уредба* је поновљена и 8. априла 1842. године). Ту је било прописано да осуђеници добијају на дан око 1 килограм хлеба и 250 грама меса, односно 250 грама варива, уместо меса, када се пости, уз нешто мало соли. Порција меса, односно варива је за дупло повећана *Уредбеним додајком* од 25. априла 1844. године.³⁶

Уредба којом се забрањује употребавање ухапшеника на рад пре него пресуда постојане извршина од 16. маја 1845. године, прописује да се окривљени не употребљава ни за какав рад, док пресуда не постане коначна и не преда се надлежној полицијској власти на извршење.³⁷

Сиромашна каса, недостатак прописа, невешто чиновништво и превезани криминалци су довели до издавања *Уредбе о храни сиромашних ухапшеника* од 13. децембра 1849. године. Према овој *Уредби* судови су морали да претходно утврде имовинско стање осуђених на издржавање казне лишења слободe и онда да одреде начин њиховог издржавања. Доношење

³⁵ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије*, 68 (док. бр. 136), 75 (док. бр. 145), 84 (док. бр. 162),

³⁶ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије*, 164-165 (док. бр. 285), 177 (док. бр. 302).

³⁷ *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеском Србском од 1. јануара 1845 до конца децембра 1846 (с њиховим издавањем неких ствари)*, III, Београд 1847, 57.

Уредбе изазвао је случај групе од 5 осуђеника који су се представљали као имућни и добијали храну из једне крагујевачке кафане. Доцније се испоставило да немају имања и Совјет је платио рачун власнику кафане.³⁸

Коначно, 20. децембра 1851. године је издато *Усїројсїво оїледне економије и казненої завода у Топчидеру*, које је прописало поступак према осуђеницима, њиховом раду, казнама, опхођењу стражара итд.³⁹ Уочава се нови казнени циљ - принудно образовање (*zwangsweise Erziehung*) и поправљање кроз рад, за разлику од ранијих циљева: просто застрашивање (*Abschreckung*) и чињење безопасним (*Unschädlichmachung*).

Идејни творац и реализатор стварања ове огледне економије и казног завода у Топчидеру у Београду је био Атанасије Николић, начелник полицијско – економског одељења у Министарству унутрашњих послова и практично други човек овог министарства. Човек интересантне биографије, рођен и школован у Хабзбуршком царству, између осталог имао је диплому артиљеријске школе у Бечу и диплому инжењера Универзитета у Пешти. Дошавши у Србију, био је професор и први ректор Лицеја. Из његових успомена произилази да је већ 1846. године, његовим настојањем, одређено да се сви осуђени на робију скупе у Београду и да се употребљавају за обављање различитих радова, као што су поправка зграда, пољопривредни послови, прављење алата и тако даље. Радом осуђеника је и прављена економија и казнени завод у Топчидеру. Да би ово било реализовано А. Николић је учинио низ посета по хабзбуршким и другим немачким градовима и покрајинама (Беч, Грац, Штајерска, Праг, Дрезден, Лајпциг, Хохенхајм, Виртмеберг, Карлсруе), затим по Швајцарској (Берн, Тун), у потрази за најбољим искуствима за прављење казног завода и економије у којој ће осуђеници радити.⁴⁰ У својим мемоарима он саопштава да су у „апсани“ у Топчидеру мушкарци и жене били одвојено смештени и да је

³⁸ *Сборник закона и уредба и уредбени указа, V*, 83-85.

³⁹ *Сборник закона и уредаба у Књажесїву Србији (у досадашњим зборницима нешїтамїаних, а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октїобра 1875. їод., XXX*, Београд 1877, 317-328; Видети: *Сборник закона и уредба и уредбени указа, V*, 82; *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажесїву Србиї (Од їочейїка 1851. до конца 1852. їодине), VI*, Београд 1853, 65.

⁴⁰ О казни лишења слободе и *Zuchthäuser* у овим земљама видети: Karl Hafner, *Geschichte der Gefängnisreformen in der Schweiz*, Bern 1901, 30-65; Robert von Hippel, „Die geschichtliche Entwicklung der Freiheitsstrafe“, у: *Deutsches Gefängniswesen*, hrsg. von Erwin Bumke, Berlin, 1928, 1-15; Mayer, „Österreichisches Gefängniswesen“, у: *Deutsches Gefängniswesen*, 489-492; Albert Ebeling, *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe*, Breslau-Neukirch 1935 (Frankfurt am Main/Tokyo, Reprint 1977), 3-64; Gerhard Ammerer/Alfred Stefan Weiss (Hrsg.), *Strafe, Disziplin und Besserung- Österreichische Zucht- und Arbeitshäuser von 1750 bis 1850*, Frankfurt am Mein 2006, 1-287.

погигнута фабрика сукна у којој су осуђеници требало да раде.⁴¹ Завршетак радова на овом казненем заводу се поклопио са доношењем *Закона о замени телесних казни* од 31. јануара 1853. године, чиме је омогућена широка примена казне лишења слободе.

И поред свих мера које су доношене, постоје сведочанстава о нехуманом поступању према осуђеним на казну лишења слободе. Сведочанство о таквом поступању према политичким осуђеницима из 1857. године, оставио је управник града Београда. Наиме, приликом транспорта на робију и на робији у Гургусовцу, један осуђеник, бивши саветник је од последица нехуманог поступања и умро. По овом сведочењу, сам кнез је наредио према овим осуђеницима (који су ковали заверу против њега) тако сурово поступање, које доводило у питање њихов физички опстанак.⁴²

6. Крајем тридесетих година отворио се проблем издржавања казне лишења слободе женских особа и проблем умоболних лица починилаца кривичних дела.

У погледу женских лица наређено је 12. маја 1828. године да се за учињену кривицу не хапсе, него да се до судске одлуке држе код варошког кнеза или свештеника. Само жене које су починиле убиство биле би ухапшене, али би биле одвојене од мушкараца.⁴³

Ово су неки примери како се поступало према женским особама осуђеним на казну лишења слободе. Извесној Петрији, осуђеној због крађе (7. фебруара 1838. године), умањена је казна на пола године робије и 50 камџија при свршетку робије, јер је још дојила дете од пола године, које је било са њом на робији.⁴⁴ Робијање Пауне, која је убила снаху ударајући је дрветом по глави и била осуђена на три године робије и на крају робије на 50 камџија, произвело је низ докумената. Она је била послата у „Војни шпитал“ на робију, али пошто је била једина жена „међу мушким младим лицима“ тражено је да се одатле пошаље на робију при Великом суду, што је било и учињено.⁴⁵ Најзад, Смиљана, саучесница у убиству свог мужа, била је осуђена са смрт са још двојицом (првоосуђени је био њен љубавник). Највиша власт ју је помиловала и требало је да издржи 10 година робије у Пожаревачком магистрату. Из писма члана Пожаревачког магистрата Стевана Јевтића од 17. јануара 1839. године се сазнаје да је Смиљана дошла на

⁴¹ Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком написана*, Београд 2002, 95, 110, 113, 115, 116, 117, 118 119, 120, 122, 133, 135.

⁴² Никола Христић, *Мемоари 1840-1862*, Београд 2005, 244-245.

⁴³ Т. Живановић, *Законски извори кривичној права Србије*, 69 (док. бр. 137). Ово прописује и члан 31. *Дужноссти чланова нахијских судова* од 8. јула 1833. године (Т. Живановић, *Законски извори кривичној права Србије*, 85 (док. бр. 162)).

⁴⁴ АС, ДС, 1838, Рн 60 (ролна 42, листови 8-16).

⁴⁵ АС, ДС, 1838, Рн 347 (ролна 47, листови 1-15).

издржавање казне са мушким дететом од једну и по годину. Каже се, да магистрат нема никаквих пара за издржавање осуђених. У направљеном хапсу за жене, с обзиром да је била зима, ова жена не може преживети „ни једну ноћ ни она сама“ а поготово не са нејаким дететом. На крају писма је затражено упутство од Совјета о поступању.⁴⁶ О даљој судбини несрећне жене и детета документи ћуте, али проблем издржавања казне лишења слободе за женска лица отворио се у свој својој тежини.

7. Питање душевно оболелих, тј. како су их онда називали „с ума сивавши“, отворио је случај душевног болесника Петра Симића 1839. године. Он је ножем заклао брата своје жене и био је осуђен да у манастиру Каленићу „борави ради оздрављења“, одакле је побегао.⁴⁷ После овог, десила су се још два инцидента са душевно оболелим лицима. Посебно тежак је био случај у коме је душевно оболели у манастиру Вујан убио манастирског човека који је о њему водио рачуна.⁴⁸

Вековна пракса је била да су у манастирима остављани душевно оболели ради лечења. Неки манастири као Студеница, поједини манастири у Македонији, фрањевачки манастири средње Босне, били су познати по лечењу душевно оболелих молитвом, постом и „другим познатим средствима“. Подаци из прве две деценије XIX века указују да су у Београдском пашалуку манастири Враћевшница и Каленић били центри где су примани болесници с јаким епилептичним нападима, као и они који су тешко душевно оболели и у том стању починили убиства или разбојништва.

Како се сазнаје из преписке између врхова државне власти (министарства правде и просвете и унутрашњих дела, Совјета и Намесништва кнежевског достојанства) о начину решавања овог питања, они су предложили да се ова пракса настави и да манастир Студеница буде место у коме би се сместили душевно поремећени. Законски предлог да душевно оболели буду смештени у манастиру Студеница није био прихватљив за митрополита, црквеног поглавара. Митрополит је учинио функционалне и организационе замерке идеји да у манастиру или поред манастира буде оваква установа. Он је истакао да би то нарушило и суверену слободу унутрашње црквене организације, и посебно нагласио да му није познато „да у добро устројеним државама такав завод у шуми или код манастира каквог стоји“ већ треба да буде „близу какве вароши“. Митрополит је имао пред очима стање у Хабзбуршком царству, из кога је и сам потицао. Тамо, наиме, током XVIII века у имућнијим градским срединама настају

⁴⁶ АС, ДС, 1838, Рн 1000 (ролна 60, листови 47-66).

⁴⁷ АС, ДС, 1838, Рн 983 (ролна 60, листови 11-24); Архив Србије, Министарство правде, 1839, 2 (у даљем тексту: АС, МП).

⁴⁸ АС, МИД, В, 1839, Ф, III, 33.

вероисповедне болнице за болесне и изнемогле, међутим, често западају у финансијске тешкоће, пошто добровољни прилози нису били довољни за њихово издржавање. То је био разлог да се држава почиње мешати у њихов рад, претвара верске болнице у градске, уређује њихову организацију и финансирање.

Овај покушај законског регулисања вредан је пажње, јер се ухватио у коштац са крупним проблемом који је искрснуо: смештај и издржавање душевно оболелих лица која су починила кривична дела, односно која су друштвено опасна услед своје болести. Стари социјални механизми, услед распада задружног облика породичног живота, нису више одговарали новом времену. Овај покушај уређивања тог проблема ипак није успео из више разлога. Ако се оставе по страни ставови митрополита и покренуто питање разграничења црквене и државне сфере, најпре треба поменути, као један од најважнијих разлога, недостатак средстава да се направи таква установа. Поред тога, наилазило се и на готово непремостиве правне препреке којих као да оновремени законодавац није био ни свестан, а то су: непостојање правних прописа о пословној способности и њеном одузимању, као и о кривичноправној неодговорности неурачунљивих (тек доцније су *Грађански законик* из 1844. године у члану 40. прописали која су лица умоболна, а *Кривични законик* из 1860. године у члану 53. да таква лица за своја дела не одговарају).⁴⁹

Нови покушај имао је више среће и 3. марта 1861. године донето је *Успројситво о оснивању* и основан је „Дом за с’ ума сишавше“.⁵⁰

8. На крају посматраног периода, 1858. године појавио се први теоријски рад о казним заводима. То је била расправа др Стојана Вељковића „О хапсанама (затворницама)“.⁵¹ Аутор је био веома обавештен о европским и америчким системима извршења казне лишења слободе и пенолошким теоријама. Имао је и непосредна практична искуства о начинима извршења казни лишења слободе у Немачкој, Швајцарској и Енглеској. Аутор текста С. Вељковић, професор Римског и Кривичног права на београдском Лицеју (претечи Универзитета у Београду), Атанасије Николић, помоћник министра унутрашњих послова, Јован Ристић, начелник у том

⁴⁹ Димитрије Матић, *Објасњење Грађанског законика за Княжеско Србско*, часть I. Београд 1850, 58-60; Ђорђе Д. Ценић, *Објасњење Казнијелног законика за Княжеско Србию*, Београд 1866, 159-170.

⁵⁰ АС, МИД, В, 1861, Ф II, 1, АС, ДС, 1861, 180 (ролна 293).

Видети текст: Зоран Мирковић, Војислав Станимировић, „Оснивање ’Дома за с’ ума сишавше““, *Теме-часопис за друштвене науке*, Универзитет у Нишу, бр. 3, јул – септембар 2012. године, 1339-1354.

⁵¹ *Гласник Друштвено српске словесности*, свеска X, Београд 1858, 278-295.

министарству и Ђорђе Ценић, начелник у министарству правде, израдили су *Пројекат̄ закона о извршењу казни лишења слободe*, изречених од судава и полицијских власти, али и лишењу слободe за време судског ислеђења. Израђен на широкој основи, са правилима за извршење сваке казне лишења слободe – овај *Пројекат̄* није усвојио Совјет. Српске прилике, нажалост, још су заостајале за идејама ових људи школованих на европским универзитетима.

Zoran Mirković, Ph.D., Associate Professor
University of Belgrade
Faculty of Law

Freedom Deprivation Punishment in Serbia during 1804–1860

Abstract: *This text is on freedom deprivation punishment in Serbia during the first half of 19th century, i.e. since the beginning of the First Serbian uprising in 1804 and till passing the Criminal law in 1860. Author first emphasises that the freedom deprivation punishment doesn't have long tradition, although in medieval Serbia and under Turkish rule existed imprisonment in dungeon, but it was foremost some form of custody before a trial, and subsequently as keeping a prisoner after the verdict until its effectuation. It wasn't a freedom deprivation punishment in modern sense. During 1804 – 1813 there was so called "haps" i.e. apprehension, though Uprising authorities built also "real" prisons for punishment purpose. Imprisonment of culprits was a condition for compulsory labour, which could be very useful utilized under given circumstances.*

Since the beginning 1820-ties when first Serbian courts were established, beside "haps" appears also imprisonment in heavy shackles. However there was no substantial difference between apprehension and imprisonment. In this time the sentence to imprisonment was combined with the punishment with beating (or sometimes with the flogging at the end of imprisonment). The Regulation of County courts from January 26th 1840 mentions several forms of freedom deprivation punishment, but in praxis freedom deprivation was reduced on either "eternal" imprisonment or time-sentenced imprisonment.

Since the beginning of 1840-ties freedom deprivation was more frequently used as punishment and its implementation was continually spreading. For heaviest crimes was instead death penalty and running gauntlet sentenced freedom deprivation, either from courts or from supreme authority in the amnesty process.

Imprisonment was effectuated either at police reformatories (for shorter penalties) or at the penitentiary institutions (for longer imprisonment). By the end of 1830-ties an issue of imprisonment of female perpetrators emerged, together with the problem of freedom deprivation punishment for mentally ill committers of criminal acts.

Relatively early and in increasing number appeared regulations on effectuation of freedom deprivation punishments, intended to solve numerous practi-

cal and principle questions about realisation of this penalty. Finally on December 20th 1851 was issued the Structure of Experimental Economy in Topčider Penitentiary, which regulated treatment of convicts, their work, penalties, behaviour of guards etc. A new punishment purpose has become noticeable – compulsory re-education and remission through work, as a difference to previous aims: sheer intimidation and neutralization of public danger.

At the end of herein observed time, in the year 1858 appeared first theoretical work on penitentiary institutions and Project of Law on Effectuation of Freedom Deprivation Penalties. This project was elaborated on broad fundamentals, with regulations for each form of freedom deprivation penalty, but wasn't accepted due to the lack of financial means.

Key words: *Freedom deprivation penalty. – Serbia in the first half of 19th century. – Law on substitution of physical punishments. – Female convicts. – Mentally ill convicts. -*